

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η εξέγερση του Αλή Πασά και η ελληνική επανάσταση.
Μια παράλληλη θεώρηση

στον ΒΑΣΙΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

αντιδάνειο

ΝΑ ΦΑΝΤΑΣΤΟΥΜΕ για λίγο τον χώρο της νότιας βαλκανικής χερσονήσου, από τα μέρη της νότιας Αλβανίας έως τη σημερινή Ελλάδα μαζί και τα παράλια της Μικρασίας, και να μεταφερθούμε νοητά δύο αιώνες και κάτι πιο πίσω, ας πούμε στα 1801. Ο προηγούμενος αιώνας που μόλις έκλεισε είχε φέρει σημαντικές αλλαγές σ' ολόκληρη την περιοχή: ο πληθυσμός πύκνωσε, κάποιοι μικροί ορεινοί οικισμοί μετατράπηκαν σε πολιτείες, καινούρια χωριά έκαναν την εμφάνισή-τους, καινούρια καλλιεργήσιμα εδάφη είχαν προστεθεί στα παλιά, καθώς οι πλαγιές των βουνών ξεχερσώνονταν και αποκτούσαν πεζούλες, καινούριες καλλιέργειες δημητριακών, όπως το καλαμπόκι, επέτρεπαν περισσότερα πλεονάσματα για το εμπόριο. Και το εμπόριο, άλλωστε, είχε κι αυτό αλλάξει: είχαν πια δημιουργηθεί ελληνόφωνες παροικίες και στην κεντρική Ευρώπη, γύρω από τον Δούναβη και τους παραποτάμους-του, από το Μόναχο και τη Βιέννη ως το Βουκουρέστι και το Γαλάτσι, και πιο πέρα, ως το Κισνόβι και την Οδησσό ανατολικά, και ως τη Λιψία στα δυτικά, καθώς και σε πολλά λιμάνια της Μεσογείου· Τεργέστη, Βενετία, Ανκόνα, Λιβόρνο, Μασσαλία. Ένα δίκτυο ελληνόφωνων εμπορών στην κεντρική Ευρώπη, λοιπόν, με ανταποκριτές στα ελληνικά κέντρα —Θεσσαλονίκη, Γιάννινα, Πήλιο, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη— αλλά και στην ενδοχώρα, που στα 1801, τη συμβατική-μας χρονιά, είχε επαρκώς στερεωθεί, παρά τον διαρκή ανταγωνισμό με τους ευρωπαίους, καθώς μια εμπορική τάξη διαμόρφωνε τώρα ένα ισχυρό δικό-της πρόσωπο. Έφτιαχνε σχο-

λεία, όπου δάσκαλοι σπουδαγμένοι στην Ευρώπη άρχιζαν να διδάσκουν με νεότερες μεθόδους τα καινούρια αντικείμενα, και παράλληλα διεκδικούσε την πολιτική υπεροχή στα κοινοτικά συμβούλια των ελληνικών πόλεων, ενίοτε επηρέαζε μάλιστα και την εκλογή των επισκόπων, των παραδοσιακών ηγετών της κοινότητας, σύμφωνα με το οθωμανικό σύστημα των millet. Αυτή η εμπορική τάξη θα αναδειχθεί ως κεντρικός πρωταγωνιστής-μας σ' ετούτη εδώ τη σύντομη παρουσίαση.

Προτού προχωρήσουμε μας χρειάζεται μια επεξηγηματική παρένθεση. Αναφέρθηκα σε ελληνόφωνους, όχι σε Έλληνες· επίτηδες φυσικά. Πρώτον επειδή δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν όλοι αυτοί οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί είχαν τότε, στα 1801, ό,τι εννοούμε σήμερα με τον όρο εθνική συνείδηση, και δεύτερον γιατί ένα μεγάλο μέρος από εκείνους που εμπορεύονταν με την κεντρική Ευρώπη ή ταξίδευαν με τα καράβια στη Μεσόγειο ήταν βλαχόφωνοι, αλβανόφωνοι, βουλγαρόφωνοι, πολλοί —μικρασιάτες κυρίως— και τουρκόφωνοι στην οικογενειακή-τους γλώσσα· στον κόσμο της δουλειάς, όμως, στο εμπόριο, χρησιμοποιούσαν την Ελληνική. Ωστόσο η γλώσσα δεν λογαριαζόταν και πολύ στη συνείδηση του *εμείς*· η θρησκεία βάραινε, ακόμη τότε, πολύ περισσότερο.

Ο κόσμος λοιπόν άλλαζε γοργά και στα νότια Βαλκάνια· σίγουρα όχι με τους ρυθμούς της κεντρικής ή της δυτικής Ευρώπης, αλλά πάντως σε συνάρτηση μαζί-της. Στις μεγάλες πόλεις είχαν ιδρυθεί δευτεροβάθμια σχολεία, ενίοτε δύο και τρία στην ίδια πόλη, ο αριθμός των βιβλίων όπως και των μαθητών αυξάνονταν θεαματικά, και δεν ήταν λίγα τα σχολεία εκείνα που διέθεταν πια και δικές-τους βιβλιοθήκες. Βρίσκω ενδιαφέρον να επισημάνουμε, μάλιστα, ότι στην προεπαναστατική εικοσαετία τα πιο κοντινά προς τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού σχολεία, είχαν ιδρυθεί κατά μήκος του θαλασσινού δρόμου στο Αιγαίο: Αίβαλί —αλλιώς: Κυδωνίες—, Χίος, Σμύρνη· ας κρατήσουμε αυτό το στοιχείο ως μία ένδειξη των σχέσεων του εμπορίου μακρινών αποστάσεων με το νεότερο πνεύμα.

Γνωρίζουμε καλά, άλλωστε, την υποστήριξη που αυτοί οι έμποροι των μακρινών αποστάσεων παρείχαν στο *Γυμνάσιο* της Σμύρνης, όταν οι συντηρητικές δυνάμεις θέλησαν να αναστείλουν τον ανανεωτικό-του προσανατολισμό. Τα σχολεία τα συντηρούσαν οι κοινότητες, και οι ενδοκοινοτικές διαμάχες για το ποιος θα διοικεί και θ' αποφασίζει, οι παλιές οικογένειες ή οι ανερχόμενοι έμποροι (γενικότερα η ανακατάταξη της κοινωνικής πυραμίδας), αποτελούν ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο της νεοελληνικής ιστορίας, καθόλου άσχετο με την επανάσταση του 1821. Για την ώρα, ας συγκρατήσουμε μονάχα πως οι οπαδοί των παλαικών συστημάτων από τη μια, με ηγήτορα το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, και η νεαρή εμπορική τάξη

από την άλλη, με ηγήτορες τους μεγαλεμπόρους, συγκρούστηκαν συχνά, ενίοτε βίαια· παρά τις αρχικές νίκες των εμπόρων στην αρχή της εικοσαετίας, η αντεπίθεση των συντηρητικών περί το 1819-1820, είχε σημαντικές επιτυχίες: και τα τρία σημαντικά σχολειά που αναφέραμε έκλεισαν, ύστερα από επίμονες παρεμβάσεις του πατριαρχείου λίγους μήνες πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης.¹

Με αυτό το πνεύμα προτείνω να βλέπουμε τα χρόνια της εικοσαετίας. Χρόνια ταραγμένα για ολόκληρη την Ευρώπη· η εξάπλωση των ιδεών της γαλλικής επανάστασης με τις στρατιές και τις νίκες του Ναπολέοντα, ο αποκλεισμός των λιμανιών από τον αγγλικό στόλο, η Ιερή συμμαχία και το Συνέδριο της Βιέννης, τα εθνικά και κοινωνικά κινήματα των ιταλών καρμπονάρων — και παράλληλα, χρόνια ανακατατάξεων και για την οθωμανική κοινωνία, που δεν στάθηκε τόσο ξένη με τις ιδέες του Διαφωτισμού όσο θέλουμε να φανταζόμαστε εμείς οι Έλληνες. Μνημονεύω μονάχα ότι στις ταραχές που δημιουργήθηκαν από τις προσπάθειες του σουλτάνου Σελίμ Γ' να εκσυγχρονίσει τη στρατιωτική δομή, οι τουρκικοί πληθυσμοί τραγουδούσαν, σύμφωνα με όσα αναφέρει μια μεταγενέστερη πηγή, και τα γαλλικά επαναστατικά τραγούδια «Ça ira» και «La carmaniole».² Αυτά στα 1809.

Στη διάρκεια, λοιπόν, αυτών των χρόνων οι συνθήκες έχουν ωριμάσει, και γίνεται προφανές ότι πολλά πρόκειται ν' αλλάξουν στη βαλκανική χερσόνησο. Οι καινούριες ιστορικές συγκυρίες έχουν καταστρέψει τους ιστούς που συγκρατούσαν τις αχανείς εκτάσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας· η Ρωσία εποφθαλμιά τη Βαλκανική, ο αγγλογαλλικός ανταγωνισμός στη Μεσόγειο παρατηρεί με προσοχή τα τεκταινόμενα, κι επιχειρεί να κερδίσει πόντους και εδαφικά ερείσματα. Στο εσωτερικό, η εμπορική τάξη καταλαβαίνει πως οι δυνάμεις-της της επιτρέπουν πια να διεκδικεί μεγαλύτερο μερίδιο στην πολιτική εξουσία, το ίδιο και οι παραδοσιακοί τοπικοί ηγεμόνες, που νιώθουν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων· η αυξανόμενη σημασία του εμπορίου — η βιομηχανική Ευρώπη χρειάζεται φθηνό σιτάρι για να κρατάει εκεί χαμηλά τους μισθούς — αυξάνει και τη σημασία της καλλιεργήσιμης γης. Κοντά σ' όλα αυτά, το γενικό ιδεολογικό πλέγμα μεταβάλλεται με ραγδαίους ρυθμούς· οι παλιές ιεραρχίες καταρρέουν, και τώρα, ύστερα από τη γαλλική επανάσταση και, ιδίως, τους ναπολεόντειους πολέμους, οι συλλογικές συνειδήσεις αρχίζουν να στηρίζονται σε διαφορετική βάση: στη θέση του ηγεμόνα και των υπηκόων έρχονται τώρα τα εθνικά σύνολα.

* * *

1 Το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού (1986) είναι εδώ η αυτονόητη παραπομπή.

2 Μένδελσων Βαρθόλδη 1874: 104.

Στο πασαλίκι της Ηπείρου βρισκόταν από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα ο Αλής από το Τεπελένι. Ικανός, έξυπνος, δυναμικός, κατόρθωσε να περιορίσει την εξουσία των μικρότερων τοπικών ηγεμονίσκων· πονηρός, έβρισκε τους τρόπους να γλιστράει ακόμα περισσότερο από τον έλεγχο του σουλτάνου. Σίγουρα από κάποια στιγμή, εκεί γύρω στα 1801, η ιδέα μιας περισσότερης ανεξαρτησίας, μπορεί και καθαρής αυτονομίας, άρχισε ν' αποτελεί τον βασικό οδηγό της δράσης-του. Δεν ήταν ο μοναδικός τοπικός ηγέτης με παρόμοιες βλέψεις· απλώς θα τον χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα.

Το ένα σκέλος των δραστηριοτήτων του πασά απέβλεπε, είπαμε, στον απόλυτο στρατιωτικό έλεγχο της περιοχής-του. Μπορεί οι πόλεμοί-του με τους Σουλιώτες, που στέφθηκαν με την τελική νίκη-του το 1803, να είναι οι πιο γνωστοί, μπορεί η καταστροφή του Χόρμοβου και του Γαρδικιού να συνέτειναν στη φήμη του σκληρού κι εκδικητικού, μπορεί οι φροντίδες-του να επιβάλει δικούς-του ανθρώπους για τη φύλαξη των δρόμων να ειδώθηκε από τους έλληνες ιστοριογράφους αρνητικά, επειδή η δύναμη των χριστιανών αρματολών περιορίστηκε, αλλά αν παρατηρούμε συνολικά τα πράγματα, η κατάληξη είναι μία: ο Αλής κατόρθωσε να αλλάξει την εικόνα· στις περιοχές-του κυριαρχούσε μια πρωτόφαντη για την οθωμανική επικράτεια τάξη και ασφάλεια, πράγμα που διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο, και επομένως τη συνολική οικονομική ανάπτυξη. Παράλληλα συγκροτήθηκε μια πολύ αξιόλογη στρατιωτική δύναμη, εξαιρετικά επίφοβη στους αντιπάλους-του, ενώ οι ευρωπαϊκές ναυτικές δυνάμεις, Αγγλία και Γαλλία επιζητούσαν την εύνοια ή τη συμμαχία μαζί-του. Οι διπλωματικές αποστολές, επίσημες ή όχι, ήταν συχνές στην αυλή-του.³

Το δεύτερο σκέλος απέβλεπε στην επέκταση της κυριαρχίας-του σε περισσότερα εδάφη. Κάποια στιγμή έφτασε να διοικεί, ο ίδιος και οι γιοι-του, όλη σχεδόν τη νότια βαλκανική χερσόνησο. Το τρίτο σκέλος ήταν η προσωπική συσσώρευση πλούτου. Ο Αλής φρόντισε να αγοράσει τη γη πολλών εκατοντάδων χωριών (κάποιος λογαριασμός τα ανεβάζει σε 400 στην Ήπειρο και άλλα τόσα στη Θεσσαλία και τη νοτιότερη Ελλάδα),⁴ να

3 Η βιβλιογραφία για τον Αλή πασά είναι εκτεταμένη, εύκολα προσβάσιμη, και αντιφατική· εδώ περιορίζομαι να αναφέρω πως τα όσα υποστηρίζω στηρίζονται κυρίως στην οπτική του Βασίλη Παναγιωτόπουλου (1987: 289-96), ενώ έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την οπτική της Κ. Ε. Fleming (1999, και Ελληνικά: 2000). Το τεκμηριωτικό υλικό έχει πρόσφατα πολλαπλασιαστεί: Πρεβελάκης και Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου 1996· Άρς 2007· αναμένεται και η τετράτομη έκδοση από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου βιβλιοθήκης* από τον Βασ. Παναγιωτόπουλο με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη, που θα εμπλουτίσει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις πληροφορίες-μας.

4 Αραβαντινός 1895: 601-10 (η πληροφορία από χειρόγραφο του Χρ. Φιλητά).

αυξήσει τα κοπάδια-του —φαίνεται ότι ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο κεφάλια—, να συγκεντρώσει επίσης αμύθητα αποθέματα χρυσαφιού, νομισμάτων, πολύτιμων λίθων.

Γνωρίζουμε αρκετά για τα Γιάννινα εκείνων των χρόνων· εδώ ας περιοριστούμε σε μια κάπως τηλεγραφική περιγραφή, από καλόν όμως μάρτυρα, τον Αθανάσιο Ψαλίδα: «Έχει δε σπίτια 3.000 σχεδόν· 1.700 ρωμαίικα, 1.000 τούρκικα, και ως 300 εβραίικα. Έχει δε φρούρια δύο, το παλαιόν, το μεγαλύτερον, οπού ανεκαινίσθη από τον βεζίρη Αλήπασιαν τον Τεπελενλή, και το νέον στα Λιθαρίτσια το μικρόν, οπού από τον ίδιον εκτίσθη ηγεμόνα. Έχει δε και παλάτια υπέρλαμπρα αυθεντικά 5· εκκλησίες 7, και τζαμιά 17· ένα μικρόν μπεζεστένι εις την αγοράν θολογύριστον, σχολεία δε εις τα οποία σπουδάζουν υπέρ τους 400 μαθητάς την ελληνικήν και λατινικήν γλώσσαν, την Ποιητικήν, την Ρητορικήν, την Γεωγραφίαν, την Μαθηματικήν, την Φιλοσοφίαν και την Θεολογίαν»⁵. Αν πολλαπλασιάσουμε τον αριθμό των σπιτιών με το 4,5 ή το 5 —μέσο όρο μιας οικογένειας— έχουμε έναν συνολικό πληθυσμό 13.500 με 15.000 κατοίκους πάνω-κάτω.

Τα Γιάννινα είναι χτισμένα πάνω σε μια μικρή ρομβοειδή χερσόνησο στην ομώνυμη λίμνη· η βορειοδυτική-της άκρη υψώνεται πολύ, κι εκεί απάνω υπήρχε από τον 17^ο αιώνα ένα περήφανο τζαμί, που ως σήμερα στολίζει την πόλη. Πάνω σ' ένα πλατύτερο ψήλωμα στη βόρεια άκρη υπήρχαν από τα μεσαιωνικά χρόνια τα παλάτια των ηγεμόνων και μια ακρόπολη. Ο Αλής οχύρωσε περισσότερο και τα δύο ψηλώματα, και ξανάφτιαξε το παλάτι. Με ενδιαφέρουν όμως κυρίως τα τείχη της πόλης. Η ανακαίνισή-τους ολοκληρώθηκε στα 1815, τη στιγμή της μεγάλης ακμής-του, όταν οι σκέψεις γι' ανεξαρτησία τον απασχολούσαν έντονα. Η πόλη ήταν περιτειχισμένη από παλιά, από τα μεσαιωνικά χρόνια, όμως ο Αλής τα ξανάχτισε σχεδόν από την αρχή. Ψηλά, 20 με 30 μέτρα, φαρδιά, με διπλή σειρά πολεμίστρες, και με υπόγειες στοές από κάτω, ώστε τα πολεμοφόδια κι οι υπερασπιστές να κυκλοφορούν ελεύθερα και προστατευμένα σ' όλη-τους την περιφέρεια, εντυπωσιάζουν έως σήμερα τον επισκέπτη. Σκέφτομαι όμως πόσο θα εντυπωσιάζαν τότε τους ντόπιους υπηκόους, και όσους άλλους, εχθρούς και φίλους, τα ενατένιζαν καθώς πλησίαζαν την πόλη. «Δυνατός αφέντης», θα σκέφτονταν. Όσο ξέρω, ο Αλής δεν είχε επισκεφθεί ποτέ την Κωνσταντινούπολη, αλλά σίγουρα θα είχε ακούσει για τα περίφημα τείχη-της. Ούτε κι εγώ την έχω επισκεφθεί, μόνο στις απεικονίσεις τα έχω δει — αλλά γνωρίζουμε όλοι πως στον παλιό κόσμο η έννοια του κάστρου κι η έννοια της μεγάλης πόλης σχεδόν ταυτίζονταν. Μεγάλο Κάστρο, ή απλά Κάστρο, ονομάζονταν στα παλιά τα χρόνια και το Ηράκλειο στην Κρήτη. Αυτό που με ενδιαφέρει, αυτό στο οποίο θέλω να επιστήσω την προσοχή-μας, είναι ότι και ο Αλής ταύτιζε την έννοια της

5 Θεσπρωτός και Ψαλίδας 1964: 53.

δύναμής-του με την οχυρωμένη πόλη. Μια μικρή Κωνσταντινούπολη πρέπει να είχε στο νου-του, όταν επέβλεπε το χτίσιμο των τειχών της δικής-του πόλης. Και να είναι, και να φαίνεται δυνατή, να επιβάλλεται. Πρέπει ωστόσο να κρατήσουμε μια ουσιαστική λεπτομέρεια στο μυαλό-μας: τα τείχη ήταν ψηλά, ισχυρά, καλοχτισμένα, αλλά με τον παλιό παραδοσιακό τρόπο. Δεν είχαν τηρηθεί οι απαιτήσεις της σύγχρονης οχυρωματικής τέχνης· προβλεπόμενοι δηλαδή προμαχώνες, που να βοηθούν στην αλληλοκάλυψη και να διευκολύνουν την άμυνα.

* * *

Η οριστική ρήξη του Αλή με τον σουλτάνο έγινε, όπως ξέρουμε, το 1820. Ο σουλτάνος αφαιρούσε σταδιακά αρμοδιότητες από τον υποτελή-του, ώσπου τον Ιούλιο όρισε καινούριο πασά, ο οποίος έσπευσε να συγκεντρώσει στρατεύματα, κατέλαβε διαδοχικά τα περιφερειακά κάστρα, και από τον Αύγουστο πολιορκεί τα Γιάννινα. Δεν θα παρακολουθήσουμε από κοντά τις λεπτομέρειες, δεν μας ενδιαφέρουν.⁶ Μας ενδιαφέρει απλώς το γενικό σχέδιο και του Αλή και των αντιπάλων-του. Ο Αλής κλείστηκε στην πόλη-του, οχυρώθηκε, και έλπιζε να αντέξει ώσπου να εξαντληθούν οι πολιορκητές. Φρόντισε να συμμαχήσει με τους γύρω μπέηδες, με τους παλιούς εχθρούς-του, ακόμα και με τους περίφημους Σουλιώτες, ώστε ένας δεύτερος πολιορκητικός κλοιός να στηθεί σιγά-σιγά γύρω από τα σουλτανικά στρατεύματα που τον πολιορκούσαν. Αυτό ήταν όλο· πόλεμος φθοράς — ποιος θα βαστάξει περισσότερο. Ούτε καινούριες εστίες εξέγερσης, ούτε ευρύτερες συμμαχίες — παρά τις παλιές επίμονες προσπάθειες του Αλή να κρατήσει διπλωματικές σχέσεις με τους Ευρωπαίους. Και το κυριότερο: καμία αλλαγή στο ιδεολογικό σκηνικό. Ο ένας αφέντης, ο τοπικός από τη μια, ο άλλος αφέντης, ο κεντρικός από την άλλη· ο σουλτάνος και οι σουλτανικοί, ο Αλής και οι αληπασαδικοί: αυτά ήταν τα δύο στρατόπεδα.

Χάρη στην ισχυρότατη πολεμική μηχανή που είχε οργανώσει, χάρη στην τεράστια περιουσία-του σε πολύτιμα μέταλλα και διαμαντικά, ο Αλής βάσταξε δεκατέσσερις ολόκληρους μήνες. Αρκετοί πιστοί-του φοβήθηκαν και τον εγκατέλειψαν· παράτησε τότε την πόλη-του, την έκαψε — τα ψηλά τείχη δεν άρκεσαν να την υπερασπίσουν για πολύ— και κατέφυγε στην ακρόπολη, κρατώντας και το δεύτερο φρούριο έξω από την πόλη, τα Λιθαρίτσια — έσχατη άμυνα, απελπισμένη. Όμως όσο ζούσε, πάντα υπήρχε μια

⁶ Η εξαιρετικά αναλυτική περιγραφή του Αθαν. Ψαλίδα (1962) μας βοηθάει να καταλάβουμε τις ποικίλες συμμαχίες που συνάπτονταν και διαλύονταν με περισσή ευχέρεια ανάμεσα σε ομάδες (όπως οι Σουλιώτες) ή τοπικούς ηγεμονίσκους και τα δύο στρατόπεδα. Βλ. και Ζέγκος 1927.

μικρή ελπίδα· με το χρήμα-του δοκίμαζε να εξαγοράσει κάποιους από τους πολιορκητές-του, ακόμα και τη συγχώρεση του σουλτάνου ίσως κατόρθωνε να εξασφαλίσει. Όλα κρέμονταν από αυτό το λεπτό σημείο: την ευμένεια του σουλτάνου, τη μεταστροφή-του. Αν την πετύχαινε, κάποιος γιος ή εγγονός-του θα μπορούσε να γίνει πασάς στη θέση-του — όλα θα μπορούσαν να ξαναρχίσουν από την αρχή.

Μ' άλλα λόγια δεν μπορούμε να φανταστούμε ποιο θα ήταν το επόμενο βήμα του Αλή αν κέρδιζε τον πόλεμο. Αυτονομία — δηλαδή; Για να γίνει ένα κράτος ανεξάρτητο, χρειάζεται να το αναγνωρίσει η διεθνής κοινότητα· ποιο ευρωπαϊκό κράτος θα αναγνώριζε τί; Ακόμα κι αν η δύναμη των πραγμάτων το επέβαλε, με ποιο όνομα, με ποια σύμβολα; Δηλαδή σε ποια ιδεολογική βάση; Όσο ξέρω, η σκέψη του Αλή πασά δεν είχε κάνει παρά μισό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση: στην κρισιμότερη στιγμή, όταν έβλεπε τους πάντες να τον εγκαταλείπουν, σκέφτηκε να προτείνει έναν συλλογικό τρόπο διακυβέρνησης, ένα είδος ευρωπαϊκού συντάγματος — την ίδια στιγμή όμως προσπαθούσε να διαλλαχθεί με τον σουλτάνο: του πρότεινε να αποσυρθεί υπέρ του μικρότερου γιου-του, του Σαλίχ,⁷ ή, έστω, ν' αμνηστευθεί, προσφέροντας ως αντάλλαγμα τους θησαυρούς-του.⁸

* * *

Η ελληνική επανάσταση ξέσπασε σε δύο πολύ διαφορετικές εστίες· η πρώτη στις παρίστριες ηγεμονίες τον Φεβρουάριο και η δεύτερη στην Πελοπόννησο τον Μάρτιο του 1821. Και στις δύο περιπτώσεις η πρώτη —κυριολεκτικά η πρώτη— πράξη των επαναστατών ήταν να απευθύνουν ένα μήνυμα προς τα ευρωπαϊκά κράτη, προκηρύσσοντας την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους — δηλαδή ο τελικός στόχος ενυπήρχε ήδη, προτού οι πολεμικές επιτυχίες τον κάνουν ορατό.

Άλλωστε, δεν ήταν οι πολεμικές επιτυχίες που επέβαλαν την ελληνική ανεξαρτησία· ήταν, όπως καλά το ξέρουμε όλοι —και οι Έλληνες, κι ας μην το ομολογούμε πάντοτε— οι πολιτικές. Ύστερα από εφτά χρόνια ηρωικούς αγώνες η επανάσταση είχε ηττηθεί στρατιωτικά· οι Αιγύπτιοι του Ιμπραήμ

7 Βλ. Αρς 1994: 334 υποσημ. 37 (στηρίζεται σε πληροφορίες των Ρώσων)· πβ. ακόμη και το άρθρο του Skiotis (1976).

8 Απειλούσε διαρκώς ότι θα τινάξει τους θησαυρούς-του στον αέρα, και πραγματικά αυτός ήταν ο λόγος που οι πολιορκητές-του δίσταζαν για την τελική επίθεση· προσπαθούσαν να συνδιαλλαγούν με ψεύτικες υποσχέσεις. Το τί ακριβώς συνέβη και το πώς τελικά τον έπεισαν ότι θα αμνηστευθεί, δεν είναι απολύτως σαφές, καθώς πολλά μυθεύματα κυκλοφόρησαν από τότε, και πολλοί δήλωσαν αυτόπτες και αυτόκοι, αλλά ο κοινός τόπος των αφηγήσεων είναι, ακριβώς, οι προσπάθειες του Αλή ν' αποφύγει τον θάνατο (βλ. Σταυρόπουλος 1984).

πασά στην Πελοπόννησο και ο Κιουταχής, σερασκέρης της Ρούμελης, έλεγχαν τα περισσότερα εδάφη του μελλοντικού ανεξάρτητου κράτους. Αλλά το παιχνίδι είχε κριθεί αλλού, στις ευρωπαϊκές αυλές. Οι μεγάλες Δυνάμεις είχαν αποφασίσει την ανεξαρτησία, και φυσικά την επέβαλαν. Έδιωξαν τον Ιμπραήμ και ανάγκασαν τον σουλτάνο να αποσύρει τον Κιουταχή. Γιατί; Οπωσδήποτε και για στρατιωτικούς λόγους. Δεν θέλω να μειώσω, καθόλου, τη σημασία του ελληνικού αγώνα. Αλλά δεν θα αποτελεί παραδοξολογία αν ισχυριστώ πως η ήττα στο Μεσολόγγι —στρατιωτικά ήταν ήττα— βοήθησε περισσότερο στην ελληνική ανεξαρτησία από οποιαδήποτε νίκη. Οι Έλληνες —προσοχή, από τώρα και στο εξής θα λέω Έλληνες, όχι ελληνόφωνοι— απόδειξαν ότι ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν το δικαίωμα στην ελευθερία· αν ο σουλτάνος τους κατέβαλε, η νίκη-του θα ήταν προσωρινή. Ο ελληνικός αγώνας εντάχθηκε μέσα σ' ένα διεθνές κίνημα που θα κατακτούσε σταδιακά ολόκληρη την Ευρώπη, ολόκληρον τον κόσμο, στο εθνικό κίνημα. Φαντασική ή όχι, η ελληνική εθνότητα είχε τον άνεμο με το μέρος-της — αυτή είναι η μεγάλη διαφορά με την εξέγερση του Αλή πασά.

Η εξέγερση του Αλή, ο κόσμος του Αλή, η ιδεολογία-του γενικότερα, ήταν παλαιική: φανταζόταν τον εαυτό-του έναν —μικρό ή μεγάλο, δεν έχει και πολλή σημασία— σουλτάνο. Τα Γιάννινα τα ήθελε μια μικρή Κωνσταντινούπολη· σαράγια και ψηλά τείχη γύρω-γύρω. Παρά την ανοχή-του για τις δραστηριότητες των λογίων, δεν σκέφθηκε ούτε στιγμή να ιδρύσει ένα τυπογραφείο στην πόλη-του — οι Έλληνες είχαν ιδρύσει μικρά τυπογραφεία και στη Χίο, και στο Αίβαλί, και στη Σμύρνη, πριν από την επανάσταση, στα σχολεία-τους μέσα. Τα είχαν ιδρύσει για λόγους ιδεολογικούς, όχι εμπορικούς ή γενικότερα οικονομικούς. Και μόλις ξέσπασε η επανάσταση στη Μολδοβλαχία, ένα τυπογραφείο φορητό συνόδευε τα επαναστατικά στρατεύματα (εκεί τυπώθηκε η διακήρυξη της ανεξαρτησίας προς τις ευρωπαϊκές αυλές, εκεί και ένα μικρό φυλλάδιο με επαναστατικά τραγούδια, θούριους)⁹ ενώ στην Πελοπόννησο ιδρύθηκε αμέσως ένα άλλο, όπου άρχισε να τυπώνεται η *Σάλπιγξ ελληνική*, η πρώτη εφημερίδα με τα νέα του Αγώνα· ακολούθησαν άλλα τυπογραφεία, στο Μεσολόγγι, την Αθήνα, το Ναύπλιο, την Ύδρα.

Πραγματικά, αν κάτι χαρακτηρίζει τις ελληνικές κοινότητες είτε στα χρόνια που προηγήθηκαν είτε στα χρόνια της επανάστασης, είναι ότι η ιδεολογία οδηγούσε την κοινωνία (ακόμα και την οικονομία) σε πολλά επίπεδα. Εδώ χρειάζεται αρκετή προσοχή, επειδή οι παρανοήσεις ελλοχεύουν. Αλλά, ακριβώς, η παράλληλη ανάγνωση των πράξεων του Αλή από τη μια, και της ελληνόφωνης εμπορικής τάξης από την άλλη, μπορούν να μας επιτρέψουν να καταλάβουμε κάποιες βασικές παραμέτρους δίχως να εμπλακούμε σε πολλές θεωρητικές συζητήσεις.

⁹ Χατζόπουλος 1981 και Camariano 1966.

Ας πάρουμε τα πράγματα με κάποια σειρά. Πρώτα το γλωσσικό ζήτημα. Η ελληνόφωνη εμπορική τάξη συντάχθηκε με την ελληνική γλώσσα, ανεξάρτητα, όπως είπαμε, από την οικογενειακή γλώσσα των ατόμων. Αυτό συνεπαγόταν ότι ένα μέρος από τα κέρδη-της όδευε προς τη δημιουργία σχολείων, βιβλίων, βιβλιοθηκών, περιοδικών. Τα χρήματα του Αλή αντίθετα γίνονταν χτήρια, κάστρα, κοπάδια, τσιφλίκια. Η ανάπτυξη της πνευματικής ζωής όμως δημιούργησε ένα ισχυρό πλέγμα, που συσπείρωνε όσους συμμετείχαν σ' έναν ενιαίο κόσμο, ενώ η επιλογή της ελληνικής γλώσσας, που βέβαια ήταν και η μητρική γλώσσα πολλών εμπόρων, τους συνέδεσε —αυτόματα θα έλεγα— με την ευρωπαϊκή διανόηση. Φαίνεται ότι στο ταβάνι κάποιου δωματίου στο παλάτι του Μουχτάρ, του πρωτότοκου γιου του Αλή, ήταν ζωγραφισμένη η έναστρος ουράνιος σφαίρα, ένα υποτυπώδες πλανητάριο, ενώ στα 1803 επιχειρήθηκε ανεπιτυχώς στα Γιάννινα η ανύψωση ενός αεροστάτου.¹⁰ Αυτά ίσως να σημαίνουν ότι κάποιο ενδιαφέρον για τις προόδους της αστρονομίας υπήρχε και στο περιβάλλον του Αλή. Αλλά νομίζω ότι η μετάφραση και η κυκλοφορία ενός βιβλίου αστρονομίας στα Νέα Ελληνικά διαθέτει πολλαπλάσια ιδεολογική εμβέλεια — ακριβώς επειδή κάποια μέλη της ελληνικής εκκλησίας αποδοκίμασαν τη μετάφραση ή τις ιδέες για ένα ηλιοκεντρικό σχήμα του σύμπαντος, ενώ άλλοι τάχθηκαν υπέρμαχοι: η πάλη των ιδεών ήταν εντονότερη, και επομένως οι συνειδήσεις ήταν πιο οξυμένες.¹¹

Η σύνδεση με την ελληνική γλώσσα είχε ωστόσο κάποιο πολύ σημαντικότερο αποτέλεσμα. Τα Ελληνικά ήταν η γλώσσα των μορφωμένων στη χριστιανική ανατολή εδώ και είκοσι αιώνες. Το να μάθεις Ελληνικά, ήταν για πάρα πολλούς πληθυσμούς της Βαλκανικής —αλλά και της Μικράς Ασίας, της Συρίας, της Αιγύπτου ακόμα— συνώνυμο με το να μάθεις γραφή και ανάγνωση. Και μάλιστα οι ελληνόγλωσσοι διέθεταν τους πέντε τελευταίους αιώνες ένα εξαιρετικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους τουρκόγλωσσους, τους αραβόγλωσσους, τους εβραίους, τους αρμένιους ή τους σλαβόφωνους της οθωμανικής αυτοκρατορίας: τα συγγράμματά-τους μπορούσαν να τυπωθούν και να κυκλοφορήσουν ως βιβλία πολύ εύκολα· και ετούτο το πλεονέκτημα το απόκτησαν δίχως οι ίδιοι να καταβάλουν ούτε κόπο ούτε έξοδα. Αντίθετα, ήταν μετρημένα τα ευρωπαϊκά τυπογραφεία που μπορούσαν να τυπώσουν με το αρμένικο, με το αραβικό ή το σλαβικό αλφάβητο. Αυτό οδηγούσε, αιώνες τώρα, ένα σημαντικό μέρος της χριστιανικής ελίτ προς την ελληνοφωνία· ο ελληνισμός κέρδιζε οπαδούς.

Αυτό το συγκριτικό πλεονέκτημα πολλαπλασιάστηκε σε εκρηκτικό βαθμό στον αιώνα των εθνικισμών. Ένας μεγάλος αριθμός ελληνόφωνων

10 Holland 1989: 110 και Μακρίδης 1995.

11 Αναφέρομαι βέβαια στη μετάφραση του Fontenelle από τον Κοδρικά και στην αντίδραση του Σέργιου Μακράιου, 1797· πβ. και Μακρίδης 1995 και 1997.

έγιναν ευχαρίστως Έλληνες ευθύς ως η «ελληνική συνείδηση» τους προσέφερε και μία καλύτερη πολιτική λύση. Όσο οι Σουλιώτες ταλαντεύονταν αν θα υπερασπιστούν τον παλιό-τους εχθρό, τον Αλή, ή θα βοηθήσουν στην εξόντωσή-του, ήταν μονάχα οι τοπικοί πολιτικοί συσχετισμοί και το χρήμα που υπολόγιζαν. Η ελληνική επανάσταση τους έδωσε ένα ολότελα διαφορετικό πλαίσιο, τους πρότεινε να ενσωματωθούν στο ελληνικό έθνος, τους πρότεινε δηλαδή την ισοτιμία με την ελίτ του κόσμου. Φυσικά αυτή η διαδικασία είχε αρχίσει από νωρίτερα, ας πούμε συμβατικά από τα 1801, όταν αρχίζει ετούτη η εξιστόρηση. Τέλη Νοεμβρίου του 1803, ο Κοραΐς έγραφε από το Παρίσι σ' έναν δάσκαλο που ζούσε κοντά στους ξενιτεμένους πια Σουλιώτες: «Τους Σουλιώτας ενίσχυε και συμβούλευε τα δέοντα· εάν ήτον τρόπος να διδάξεις τινά από τα τέκνα-των την ελληνικήν γλώσσαν (ήγουν την γλώσσαν της ελευθερίας), ήθελες δώσει εις αυτούς ασυγκρίτως ωφελιμότερον δώρον παρά του Προμηθέως το πυρ».¹² Αλλά με την έκρηξη της επανάστασης, ή σωστότερα, με την προσχώρησή-τους σ' αυτήν μετά την καταστροφή του Αλή πασά, οι Σουλιώτες έγιναν, δίχως την ελάχιστη αντίρρηση ή διχογνωμία, Έλληνες, και έτσι, όταν στα χρόνια της ένδοξης πολιορκίας του Μεσολογγίου τα πράγματα δυσκόλεψαν, οι μισθοί έλειψαν, ο θάνατος παραμόνευε, οι Σουλιώτες δεν άρχισαν τις γνωστές στις αρβανίτικες φάρες συνομιλίες με τον αντίπαλο: δεν ήταν πια μισθοφόροι, πρόθυμοι να υπηρετήσουν τον ισχυρότερο, ήταν Έλληνες που πολεμούσαν υπέρ πίστεως και πατρίδας.

Είμαστε τώρα, νομίζω, στην καρδιά του ζητήματος. Το μεγαλύτερο επίτευγμα της ελληνικής επανάστασης ήταν, ακριβώς, η ταχύτατη και πλατύτατη διάδοση της εθνικής συνείδησης στους αγροτικούς πληθυσμούς, η ριζική, μ' άλλα λόγια, αλλαγή του ιδεολογικού σκηνικού. Όσοι μελετάμε το κίνημα του Διαφωτισμού —γενικότερα, της ανάπτυξης της παιδείας— στην Ελλάδα, ταλαντευόμαστε σχετικά με την εκτίμηση της επιρροής-του στα προεπαναστατικά χρόνια, και σωστά: παρά την ίδρυση σχολείων, βιβλιοθηκών, παρά τις μεταφράσεις επιστημονικών και ιδεολογικών έργων, οι ιδέες του Διαφωτισμού επηρεάζουν έναν στενό μονάχα κύκλο ανθρώπων, οι τάσεις για αλλαγή δεν φαίνονται εξαιρετικά ισχυρές. Αλλά, περίεργο, και όχι επαρκώς ερμηνευμένο φαινόμενο, η επανάσταση αγκαλιάζει αμέσως, και με επιτυχία, το σύνολο περίπου της ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα —εδώ κυρίως βρίσκεται το παράδοξο— ακόμη και στις γεωγραφικές περιοχές όπου οι δυνάμεις του Διαφωτισμού παρέμεναν ιδιαίτερα ανίσχυρες, δηλαδή στην Πελοπόννησο, τη νότια στερεά Ελλάδα, τα νησιά του κεντρικού Αιγαίου, την Κρήτη. Θα παρακάμψω το ερώτημα, και θα ομολογήσω την αδυναμία-μου να σκεφθώ ικανοποιητική λύση, παραμένοντας όμως στη διαπίστωσή-του: ο Διαφωτισμός μπορεί να πρόσφερε το ιδεολογικό πλέγμα που στήριξε την

12 Γράμμα προς τον Ανδρέα Ιδρωμένο (Κοραΐς 1966: 122).

Επανάσταση, αλλά για να ξεσπάσει η Επανάσταση, χρειάστηκαν και άλλοι παράγοντες — ένας από αυτούς ήταν οπωσδήποτε οι απότομες αλλαγές στη διακίνηση του εμπορίου· με το τέλος των ναπολεόντιων πολέμων και του συνακόλουθου «ηπειρωτικού αποκλεισμού», το εμπόριο βρέθηκε απότομα σε κρίση.¹³

Το βέβαιο πάντως είναι πως όταν, λίγες μόλις εβδομάδες αφού είχαν γενικευθεί οι πολεμικές επιχειρήσεις, ο κορυφαίος στρατιωτικός ηγέτης της Πελοποννήσου, ο Θεοδωράκης Κολοκοτρώνης, ο οποίος διέθετε και έντονο πολιτικό αισθητήριο, χρησιμοποιούσε την προσφώνηση *Έλληνες* κάθε φορά που αποτεινόταν στους στρατιώτες-του, και πως αυτοί οι έως προχθές μόλις αγρότες, αγράμματοι σε υψηλό ποσοστό, που δεν γνώριζαν ούτε τους αρχαίους ούτε βέβαια τους Ευρωπαίους διαφωτιστές, καταλάβαιναν ότι σ' αυτούς απευθυνόταν ο αρχηγός, ενθουσιάζονταν, και τον ακολουθούσαν. Οι παλιοί δηλαδή Ρωμιοί, οι παλιοί χριστιανοί ορθόδοξοι —έτσι αυτοπροσδιορίζονταν όταν δεν χρησιμοποιούσαν κάποια τοπική ονομασία— ένιωσαν μεμιάς ότι η πολιτική-τους υπόσταση άλλαξε, και ότι ένα καινούριο όνομα ταίριαζε στην καινούρια κατάσταση.

Το διαφορετικό σημαινόμενο απαιτούσε διαφορετικό σημαίνον. Δεν ήταν μονάχα στο επίπεδο της ονοματοδοσίας που παρατηρούμε παρόμοιες συμπεριφορές. Στα χρόνια της επανάστασης, ενώ οι μάχες δεν είχαν τελειώσει και το μέλλον δεν είχε κριθεί, οι κάτοικοι του Ναυπλίου αποφάσισαν ότι τους χρειαζόταν ένας φαρδύς δρόμος, ένα βουλευβάρτο για να κάνουν τον περίπατό-τους με τις κυρίες-τους — ακριβώς όπως οι πολιτισμένοι Ευρωπαίοι. Η πόλη-τους απέκτησε επίσης ένα αναγνωστήριο, ένα βιβλιοπωλείο, νοσοκομείο, και η παλιά, μεσογειακή αρχιτεκτονική άρχισε να αντικαθίσταται από κλασικιστικά κτίρια.¹⁴

Γιατι η σύνδεση με την εθνική συνείδηση σήμαινε παράλληλα περισσότερη σύνδεση με την ευρωπαϊκή αντίληψη. Όσο ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ένας από τους σημαντικότερους πολιτικούς αρχηγούς της επανάστασης ζούσε εξόριστος στην Πίζα της Ιταλίας, πριν αποφασιστεί η εξέγερση, φορούσε τα βαριά ανατολίτικα ρούχα του φαναριώτη ηγεμόνα, μ' ένα πολύπτυχο τουρμπάνι στο κεφάλι. Ήταν ωστόσο φίλος του Μπάιρον και του Σέλλεϋ· φυσικό λοιπόν οι αντιλήψεις-του να επηρεάστηκαν από τις δικές-τους. Τη μέρα όμως που πήγε να τους αποχαιρετίσει κατεβαίνοντας στην Ελλάδα να ετοιμάσει την εξέγερση, άλλαξε ενδυμασία· έβαλε τα ευρωπαϊκά, ρεντικότα, γυαλιά, κασκέτο — στην Ελλάδα ήταν ένας ευρωπαίος διανο-

13 Κρεμμυδάς 2007.

14 Καλαφάτη 1984.

ούμενος.¹⁵ Και όταν αποφάσισε να εγκατασταθεί στο Μεσολόγγι και να το οχυρώσει, μέσα στα χρόνια του αγώνα, κάλεσε έναν ευρωπαϊοσπουδαγμένο μηχανικό. Έτσι οι οχυρώσεις του Μεσολογγίου κατασκευάστηκαν σύμφωνα με την τελευταία λέξη της οχυρωματικής τέχνης· αλλεπάλληλες προβολές, χαμηλές σε ύψος, όμως αλληλοκαλυπτόμενες, με κανόνια που έβαλαν προς όλες τις κατευθύνσεις. Εννοείται ότι η τεχνική υπεροχή βοήθησε την άμυνα της πόλης — και αυτό το σημείο σπανίως το τονίζουν οι έλληνες ιστορικοί, πιστεύοντας ότι η γενναιότητα έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο από την ευρωπαϊκότητα. Ο Μαυροκορδάτος και οι δικοί-του είχαν βέβαια διαφορετική αντίληψη· στο φύλλο της 4^{ης} Οκτ. 1824 των *Ελληνικών Χρονικών*, της εφημερίδας που τυπωνόταν μέσα στο Μεσολόγγι διαβάζουμε: «Ευφραίνεται η ψυχή ενός Έλληνας όταν πλησιάζει εις τα τείχη του Μεσολογγίου· πόσαι ιδέαι του διεγείρονται εις τον νουν, όταν βλέπει έξ οργιάς χανδάκι να κατασταίνει νησί το Μεσολόγγι, εκεί όπου προ δύο χρόνων δεν ήτον παρά έν ασύμμετρον αυλάκι, το οποίον ημπορούσεν να πηδήσει ένας άνθρωπος! Όταν βλέπει κανονιοστάσιον λιθόκτιστον, με πέντε και δέκα κανόνια το καθένα, εκεί όπου δεν ήτον παρά πεντέξι πλίνθοι κολλημένοι ένας απάνω εις τον άλλον, πού πεντέξι πέτρες, μία απάνω εις την άλλην, και πού μερικές κόφες με χώμα! Ποίος μονάρχης επρόσταξε, ποίος βασιλικός θησαυρός εξόδευσε διά να γενεί αυτό το τόσον αναγκαίον, το τόσον σωτηριώδες εις την Ελλάδα έργον; Όποιος είναι ξένος εμβαίνει εις την πόλιν, ερωτά, και τον αποκρίνονται: “η κοινή θέλησις από το ένα μέρος και τα κοινά εισοδήματα, ενωμένα με τας αυτοπροαιρέτους συνεισφοράς ολίγων φιλογενών από το άλλο οχύρωσαν, καθώς βλέπεις, το Μεσολόγγι· ένας μηχανικός διά τον οποίον δεν εξοδεύονταν περισσότερ’ αφ’ όσα χρειάζεται να ζήσει οικονομικά ένας άνθρωπος”», και τα λοιπά.¹⁶ Είχαν άλλωστε ονομάσει τις ντάπιες με τα ονόματα του Γουλιέλμου της Οράγγης, του λόρδου του Σέφιλντ (1649-1720), του Γουλιέλμου Τέλλου, του Βενιανίμ Φραγκλίνου, του Κοραή, του Ρήγα, και φυσικά του Βύρωνα — και στις 17 Ιαν. 1825, λίγους μήνες πριν αρχίσει η δεύτερη πολιορκία, ονόμασαν τον μηχανικό, τον Μιχαήλ Κοκκίνη, επίτιμο πολίτη του Μεσολογγίου. Και λίγο αργότερα, ενώ ήταν πια πολιορκημένοι από στεριά και θάλασσα, οι κάτοικοι αποφάσισαν να ιδρύσουν σχολείο, όπου εφάρμοσαν την πιο πρωτοποριακή παιδαγωγική μέθοδο της εποχής, ενώ στη διδακτική ύλη εντάχθηκε και η εκμάθηση μιας ευρωπαϊκής γλώσσας. Παράλληλα ιδρύουν τυπογραφείο, όπου τυπώνουν συγγράμματα, αλλά και μια εφημερίδα — πρωτάκουστα πράγματα για τη βαλκανική χερσόνησο.

15 Για την ενδυμασία, βλ. την ψηφιακή βάση *Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία* του Ι.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε. (www.eie.gr). Για το ιδεολογικό κλίμα, βλ. Παναγιωτόπουλος 1986.

16 *Ελληνικά Χρονικά*, 4.10.1824 και πιο πρόχειρα, Κουμαριανού 1971: 143-45.

Αν κάτι άλλαξε ριζικά την κοινωνία, λοιπόν, στα 20 χρόνια, από το 1800 ως τα 1820, αυτό ήταν η εισαγωγή και η διάδοση της εθνικής συνείδησης. Οι κυρίαρχες ομάδες —οι οθωμανικές και εκκλησιαστικές αρχές— άργησαν, όπως συχνά συμβαίνει, να εννοήσουν τη σημασία του νεοτερισμού. Στα 1820 δεν ήταν η δύναμη των όπλων, όσο η δύναμη της καινούριας ιδεολογίας που μπορούσε να νικήσει την οθωμανική αυτοκρατορία. Και τον Γενάρη του 1822, την ώρα που το κομμένο κεφάλι του Αλή όδευε προς την Ισταμπούλ, οι αντιπρόσωποι των επαναστατημένων περιοχών ψήφισαν στην Επίδαυρο το Σύνταγμα της ελεύθερης Ελλάδας.

Αλέξης Πολίτης

Φιλοσοφική Σχολή
Πανεπιστήμιο Κρήτης
politis@phl.uoc.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Αραβαντινός, Σπ. Π., 1895. *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*. Αθήνα.
- Αρς, Γριγκόρι Λ., 1994. *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα*, μτφρ. Αντωνία Διάλλα. Αθήνα.
- Αρς, Γρηγ. Λ., 2007. *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα από τα ρωσικά αρχεία*. Αθήνα.
- Ελληνικά Χρονικά*, 4.10.1824 (φωτομηχανική ανατύπωση: Αθήνα 1958).
- Ζέγκος, παπα-Σπύρος Ν., 1927. «Σύντομος βιογραφία Πολύκαρπου Δαρδαίου μητροπολίτου Λαρίσης κατατομηθέντος υπό του Μαχμούτ πασά τω 1821. Σύντομος περιγραφή της Δάρδας». Αθήνα.
- Ηλιού, Φίλιππος, 1986. *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης, 1819*, μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. «Μνήμων».
- Θεσπρωτός, Κοσμάς, και Αθανάσιος Ψαλίδας, 1964. *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, επιμ. Αθαν. Χ. Παπαχαρίσης. Ιωάννινα.
- Καλαφάτη, Ελένη, 1984. «Η πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο 1822-1830», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 2 (Δεκ. 1984): 265-82.

- Κοραής, Αδ., 1966. *Αλληλογραφία, Β΄*. Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ.
- Κουμαριανού, Αικατερίνη, 1971. *Ο Τύπος στον Αγώνα, Β΄*. Αθήνα.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, 2007. *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*. Αθήνα.
- Μακρίδης, Βασ. Ν., 1995. «Η υποδοχή του αεροστάτου στην προεπαναστατική Ελλάδα», *Νεύσις* 2: 91-116.
- Μακρίδης, Βασ. Ν., 1997. «Επιστημονική επανάσταση και ορθόδοξη Ανατολή», *Πρακτικά πανελληνίου επιστημονικού συνεδρίου: Οι επιστήμες στον Ελληνικό χώρο*. Αθήνα, 61-94.
- Μένδελσων Βαρθόλδη, Κάρολος, 1874. *Ιστορία της Ελλάδος, Α΄*, μτφρ. Άγγελος Βλάχος. Αθήνα.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, 1986. «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά* 3, τχ. 5 (Ιούν. 1986): 177-82.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, 1987. «Ζητήματα της Ηπειρωτικής ιστορίας στα χρόνια του Αλή πασά», στο: *Δήμος Ιωαννιτών, Ήπειρος. Κοινωνία – Οικονομία, 15ος-20ός αι. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου*. Γιάννινα, 289-96.
- Πρεβελάκης, Ελευθ., και Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου (επιμ.), 1996. *Η Ήπειρος, ο Αλή πασάς και η ελληνική επανάσταση: προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*. Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Αρ. Κ., 1984. *Ο θάνατος του Αλή πασά*. Αθήνα. (Ανασελιδοποιημένο ανάτυπο από το περ. Σκουφάς, τχ. 64-65 και 66-67.)
- Χατζόπουλος, Κ. Κ., 1981. «Οι επαναστατικές προκηρύξεις του Αλ. Υψηλάντη», *Ελληνικά* 33: 320-73.
- Ψαλίδας, Αθαν., 1962. «Ιστορία της πολιορκίας των Ιωαννίνων 1820-1822», επιμ. Άγγελος Ν. Παπακώστας, *Νέος Κουβαράς* 2: 39-110
- Camariano, Nestor, 1966. *Άσματα και πονημάτια διαφόρων: chansons et opuscules de l'Hetairie publiés à Jassy en 1821*. Βουκουρέστι.
- Fleming, K. E., 1999. *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*. Πρίνστον (και στα Ελληνικά: *Αλή πασάς. Ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Βασίλης Κουρής, Αθήνα 2000).
- Holland, Henry, 1989. *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μτφρ. Χρ. Ιωαννίδη. Αθήνα.
- Skiotis, Dennis N., 1976. «The Greek Revolution. Ali pasha's last Gamble», στο: Νικηφ. Διαμαντούρος κ.ά. (επιμ.), *Hellenism and the First Greek War of Liberation. Continuity and Change*. Θεσσαλονίκη.

ALEXIS POLITIS

**La révolte d'Ali Pacha et la révolution hellénique.
Une étude comparée**

Résumé

EN 1820, Ali Pacha de Jannina, se rebella contre le Sultan. Il opposa une résistance contre les troupes du souverain ottoman jusqu'en 1822. Dans l'intervalle, les Grecs déclarèrent leur indépendance en 1821. Alors qu'il était financièrement et militairement plus fort que les Grecs, les desseins d'Ali Pacha déçurent rapidement. Car ses projets visaient l'autonomie politique au service de ses intérêts personnels. A l'inverse, les Grecs ont montré dès le début leur fort attachement à l'idée d'indépendance nationale, une doctrine moderne, appréciée par les gouvernements européens. Ce sentiment a déclenché un mouvement général de sympathie, s'imposant en dépit de l'échec militaire des révolutionnaires grecs. Et l'indépendance fut ainsi finalement acquise.